

## POSTOJE POMÁHAJÍCÍCH PRACOVNÍKŮ K INKLUZI: TEN TAJEMNÝ PŘEDMĚT TOUHY

### ATTITUDES OF HELPING PROFESSIONALS TO INCLUSION: THAT OBSCURE OBJECT OF DESIRE

Being based upon the right to development and right to autonomy, the double-nature of arguments in favour of inclusion permeates theory and practice of education for children with special needs. In line with the twofold origin of rationales for inclusion, we trace the dilemma of human capital vs. human rights as a source of reflexing concepts around childhood, parenthood, and disability among helping professionals who directly take part in developing inclusive practices. Our survey highlights the impact of those specialists who are responsible for gate keeping procedures (making decision about child's placement, regulating parental rights, and monitoring children's rights implementation) in terms of their attitudes as driving forces of either advancing or blocking inclusion. The sets of local authorities in one of the large Czech regions were explored within group discussion regarding the film *I am Sam* (2001) presenting the case of along American father with mental disability and his conflict with social services due to their intention to terminate his parental rights.

key words: parenthood, child development, disability, attitudes of helping professionals, inclusion

#### Úvod

Klíčovým argumentem ve prospěch inkluzivního vzdělávání se stává zajištění práv dětí – přičemž se zastánci inkluze liší v názorech na to, jaká práva dítěte se zajišťují inkluzí: právo na rozvoj či právo na autonomii. Především se argumenty čerpají z tzv. koncepce práv třetí generace, jež ustavuje právo podílet se na ekonomickém, sociálním, kulturním a politickém rozvoji, přispívat k němu a užívat jeho plodů (Thomas, Loxley 2010). Právě tento směr argumentace definuje inkluzi a inkluzivní vzdělávání jako nutnou a postačující podmínku udržitelného rozvoje lidského kapitálu. Ekonomický zisk z inkluzivních strategií (zapojení do trhu práce, zabezpečení samostatnosti lidí, kteříž by byli odkázáni na péči třetí osoby či institucí) je prezentován jako hlavní důvod pro prosazování inkluze. Tento utilitární pohled na inkluzi se stává terčem kritiky ze strany těch, kdo propojují inkluzi s právem na autonomii podle toho výkladu osmého článku Evropské úmluvy o ochraně lidských práv, který se vyvinul v praxi Evropského soudu pro lidská práva (European Court of Human Rights 2007). Zařazení dítěte s postižením do běžné školy, začleňování jeho rodiny a nejbližšího okolí do rutinního života komunity se pokládá za podmínku zabezpečení svobody volby stylu života a prevenci před umístěním do ústavní péče. Příznivci ideje inkluze jako podmínky autonomie kritizují ústavní péči jako nevyhnutelné omezení práva jedince rozhodovat podle svého a řídit svůj čas (Tickly, Barrett 2011). Za jedno z podstatných rizik segregace se považuje předepisování určitého způsobu života jednotlivci s postižením. Bezprostřední určování způsobu života se interpretuje v rámci tohoto přístupu jako snižování lidské důstojnosti, jež se v současné době nejčastěji spojuje nejen s omezováním svobody pohybu, ale i svobody plánování svého času, jak krátkodobého, tak i dlouhodobého.

Legitimizace inkluze skrze koncept autonomie se podstatně liší od tradičnější ideje lidského kapitálu – v první řadě pro připuštění možnosti zvolit svůj životní styl, a nejen ten, který očekává veřejnost. Posílení zdrojů a možností socializace je bráno jako individuální volba, nikoliv jako univerzální předpis pro všechny – v souladu s představou o současné společnosti jako tekuté a segmentované podle podnětů současných filosofů Zygmunta Baumana (2008), Jamesa Scotta (2012)

a dalších. Dítě a jeho okolí mají možnost volit, jaký způsob života jim vyhovuje, jakými normami a předpisy jakého společného segmentu se chtějí řídit (Dickens, 2008). Možnost plánovat svůj život je základem implementace práv a svobod a z inkluze se stává jeden z nástrojů zabezpečení autonomie (Lee 2005). Proto tento přístup klade velký důraz nejen na šíření inkluzivních škol, ale i na transformaci systému rozhodování o umístění dítěte, omezení rodičovské zodpovědnosti, směřování edukace jedince s postižením. Tento proces by měl podle požadavků na zachování autonomie být transparentní a otevřený debatám ze strany různých účastníků dané situace.

Teoretickým základem tohoto přístupu k inkluzi jsou současné koncepty rodičovství a dětství, které přehodnocují význam rodinných vztahů podle současných trendů v manželství, mateřství, otcovství a rozvoji dítěte. Rozhodujícím v posouzení současného dětství se stává akceptace myšlenky, že se současné dítě pohybuje ve dvou pásmech, stále obvyklejší představě o dítěti stávajícím se (*child becoming*), dospívajícím směrem k samostatnosti, a současnějším dítětem existujícím (*child being*), jehož život má význam tady a teď (James 2011). Když dítě stávající se patří různým institucím, jež fungují ve prospěch socializace, dítě existující se naplňuje smysl svého života současnými aktivitami bez ohledu na jejich význam pro budoucnost. Rozlišování těchto pásem prohlubuje představu o emocionálních puzech mezi rodiči a dětmi v souladu s humanistickým přístupem, který navazuje citový život na autonomii a podporuje jeho význam i mimo rozšířené představy o úloze emocionálních vazeb v psychickém vývoji. Rozlišování pásem má svým základem prosadit jejich rovný význam – v ideálním stavu dítě by mělo mít zajištěno oba dva. V sociálně-právní ochraně dětí se vztah mezi těmito pásmy aktualizuje v okamžiku, kdy se emocionální pouta mezi rodičem a dítětem dostávají do protikladu se skutečnými omezeními rodičovských kompetencí. Klíčovým úkolem je hledání rovnováhy mezi obojími pásmy, což podporuje kooperaci mezi službami a rodinou. Rodičovství přestává být bráno jako soubor funkcí a požadavků na jejich splňování. Právo na rodičovství se zdůvodňuje ne utilitárními motivy, ale i v kontextu práva na soukromý život a emocionální vazby (Kelly et al 2012).

Aplikace zásady autonomie v inkluzivní praxi se soustřeďuje nejen na integrační prostředí, ale i na fungující strategie rozhodování, kdy dojde ke konfliktu mezi pásmy dětského života, zájmem rodičů a představou odborníků, například v případě nesouhlasu rodičů s odborným hodnocením schopností dítěte, záměrem odborníků omezovat rodičovská práva a odloučit dítě od rodiny. Inkluze jako jedna ze strategií zajišťování autonomie problematizuje otázku komunikace mezi rodiči a odborníky (Pickering, Busse 2010). Ze strany odborníků se očekává propracovanější představa rodičovství a dětství, jež by vyjasnila přístup k hodnocení situace a podporovala větší citlivost k projevům emocionálních pout a připravenost posuzovat situaci z pohledů různých aktérů (Forsberg, Vagli 2006). Ve vyspělých zemích byly nedávne reformy sociálně-právní ochrany dětí a inkluzivního vzdělávání soustředěny právě na zavádění složitějších kritérií a procedur posuzování do praxe. Ale monitorování postojů pomáhajících odborníků dosvědčuje, že aplikace současných komplexních kritérií vyžaduje nejen transformaci právních předpisů, ale i důslednou revizi postojů samotných odborníků (Forsberg, Vagli 2006; Glad 2006).

Když odborníci téměř jednohlasně akceptují účast rodičů jako nezbytnou podmínku vývoje inkluze, v kontextu jejího navázání na autonomii se stává podstatným definovat, jaké postoje k rodičovství a dětství mají ti odborníci, kteří se jimi přímo řídí v průběhu rozhodování a na něž se nahlíží jako na zdroj normy. V současnosti jednou z takových klíčových skupin jsou pracovníci organu sociálně právní ochrany dětí, kteří se zúčastní různých druhů soudních řízení ohledně umístění dítěte, včetně

speciální školy (Rychlík 2008).. Cílem našeho výzkumu bylo zjistit jejich postoje k rodičovství, dětství, postižení a různým strategiím zasahování do života rodičů a dítěte.

### Popis vzorku

Výzkum proběhl v obci s rozšířenou působností, jež má přes 100 000 obyvatel, v dubnu 2013. Porovnání trendů v praxi OSPOD na území ČR a profilu obce, v níž proběhl průzkum, prokazuje jak shody, tak i odlišnosti této obce od průměrné dynamiky způsobů rozhodování ze strany OSPOD ohledně péče o děti a zodpovědnosti rodičů (více Tabulka č. 1). Stejně jako v celé České republice, tak také v této obci dochází každoročně k navýšení spisů Om a NOm. V této obci se zvýšil počet žadatelů o NRP, když v ČR za léta 2011 a 2012 došlo k mírnému úbytku nových žadatelů. Klesající trend v počtu osvojení se v minulých letech projevil i v této obci. V ČR klesá počet dětí, jež byly svěřeny do péče 3. osoby, zde naopak došlo k nárůstu. Pozitivním faktem je určitě to, že se snížil počet dětí, u nichž proběhlo řízení o určení či popření otcovství, dále pak těch, které byly umístěny v zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc (k poklesu dochází i celorepublikově) a také dětí, nad jejichž výchovou byl stanoven dohled.

Tabulka 1 Porovnání trendů sociálně-právní ochrany dětí

Počet	ČR (vcelku) *					Obec (vzorek)	
	2008	2009	2010	2011	2012	2011	2012
Spisů Om	58 2203	57 5392	57 5392	57 2733	55 8993	490	508
Spisů Nom	35 711	38 223	41 166	42 430	45 352	901	924
Žadatelů NRP	1 597	2 504	2 450	2 359	2 280	9	11
Dětí do péče budoucích osvojitelů	501	449	462	454	466	12	8
Osvojení	542	543	549	478	523	7	5
Dětí v péči 3. Osoby	1 402	1 301	2 111	1 371	1 184	11	13
Dětí s nařízenou ústavní péčí	2 295	2 202	2 055	1 901	1 875	17	20
Dětí s uloženou ochranou výchovou	76	90	3	47	56	2	3
Dětí do péče budoucích pěstounů	483	338	325	337	354	8	12
Dětí umístěných v zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc	450	448	520	506	734	21	19
Dětí, u nichž proběhlo řízení o určení či vyloučení otcovství	703	562	614	695	604	25	23

Děti, nad jejichž výchovou byl stanoven dohled	2 467	1 871	3 059	1 660	1 864	13	12
--	-------	-------	-------	-------	-------	----	----

\* **Zdroj:** Roční výkazy o výkonu sociálně-právní ochrany dětí z let 2007–2011,

<http://www.mpsv.cz/cs/7260>

Výzkumu se zúčastnili všichni referenti oddělení sociálně-právní ochrany dětí a oddělení sociální prevence městského úřadu obce s rozšířenou působností. Výzkumu se zúčastnili dobrovolně a od začátku byli seznámeni s cílem a dalším způsobem využití výsledků. Poprvé se společně prohlédli film, tak byly zahájena diskuze ohledně rodičovství, dětství, postižení a úlohy pomáhajících odborníků. Podrobnější informace o respondentech jsou dostupné z Tabulky č. 2.

**Tabulka č. 2: Účastníci výzkumu**

Pozice respondenta	označení respondenta	pohlaví	věk	vzdělání	praxe v rámci OSPOD či OSP
referent sociálně-právní ochrany dětí	SP1	žena	53	SŠ - sociálně-právní	21 let
	SP2	žena	55	SŠ - sociálně-právní	38 let
	SP3	žena	52	VŠ - soc. pedagogika	4 roky
	SP4	žena	48	SŠ - sociálně-právní	21 let
	SP5	žena	25	VŠ - andragogika	3 roky
	SP6	žena	24	VOŠ - sociálně-právní	1 rok
	SP7	žena	33	VOŠ - sociálně-právní	10 let
referent oddělení sociální prevence	SP8	žena	58	SŠ - sociálně-právní	12 let
	SP9	žena	34	VŠ - andragogika	12 let
	SP10	muž	33	VŠ - soc. práce	5 let
	SP11	muž	31	VŠ - soc. práce	8 let

### Techniky sběru dat

K pohloubení představ o postojích pomáhajících odborníků k rodičovství a souvisejícím tématům byla zvolena technika *ohnisková skupina* na základě diskuze o filmu *Jmenuji se Sam (I am Sam, USA, 2001)*. Film popisuje příběh o zničení a znovusjednocení rodiny, jež se skládá z otce se speciálními potřebami Sama a jeho dcery Lucy, jejich vztah, intervenční služby, které zasáhnou do života hlavních postav, a vývoj spolupráce rodiny a právničky, která nejen dokáže pomoci, ale i změni svůj přístup k práci. Tento film uvádí typickou strategii rozhodování v případě zájmu dítěte v USA za dobu mezi dvěma reformami politiky ochrany dětí v 90. letech 20. století. Film propojuje postoje pracovníků sociálně právní ochrany dětí, práva lidí s postižením a pluralitu přístupů k ohodnocení rodičovství a tím povzbuzuje reflexi diváků směrem k rozlišování utilitárního a humanistického pojetí inkluze.

Analýza moderní historie ochrany dětí a rodinné politiky v USA objevuje hospodářskou soutěž mezi různými diskurzemi kolem rodičovství a dětství (Folbre, 2008). Až do konce osmdesátých let 20.

století byla americká rodinná politika ovládána předsociologickým přístupem, jenž se spoléhá na rozlišování schopných a neschopných rodičů a na přísné zasahování do života těch neschopných, již nedokážou vest své děti k socializaci (Dickens 2008). V rámci tohoto přístupu je podmínkou toho, aby rodiče mohli bránit svou autonomii, důsledné naplňování požadavků a očekávání, jež jsou kladeny na rodinnou výchovu. Postupné proměny uspořádání rodinného života, genderových rolí a další hnací síly působily na transformaci ochrany práv dětí směrem k dodržování rovnováhy mezi bezpečím dítěte a autonomií rodiny. V roce 1980 byly stanoveny nové právní předpisy, v nichž se na jedné straně objevovala kritika předchozího přístupu a na druhé straně se formovaly procesní předpisy týkající se ochrany dětí. V tomto roce byl vydán nový zákon, který nařídil nová pravidla zásahu do rodinného života. Hlavním úkolem tohoto zákona byla prevence odebírání dětí z rodiny a podpora znovusjednocení rodiny poté, co z ní bylo dítě odebráno. Byla zde zahrnuta nutnost posilovat vztahy v rodině a dále zdůrazněna potřeba větší pomoci biologickým rodinám. Po 17 letech, v roce 1997, byl přijat jiný zákon, který definitivně změnil trajektorii rodinné politiky a ochrany dětí. Hlavním záměrem tohoto zákona bylo stanovení priorit pro přebírání dětí do náhradní rodinné péče – podle nového zákona předčasná pěstounská péče byla mnohem lepší variantou než umístění dítěte do ústavní výchovy (Cushing, Greenblatt 2009). Zároveň terčem reformy se stalo rozšíření adopce jako klíčové strategie náhradní rodinné výchovy, která podle mínění zastánců nové legislativy, zabezpečuje kvalitnější splnění požadavků na rodičovskou péči než neschopní biologičtí rodiče. Události prezentované filmem se odehrávají v době, kdy byl zaváděn tento nový zákon, který pro mnohé osoby se zvláštními potřebami starající se o děti znamenal omezení v oblasti rodičovských práv. Clifford a Burke (2004) uvádějí, že zavedení nového „restriktivního“ právního předpisu bylo doprovázeno kritikou ze strany příznivců humanistického pohledu, již podporovali autonomii jako bezpochybně důležitou hodnotu ve sféře veřejných zájmů.

Shrneme-li situaci, která předcházela natočení filmu, je zřejmé, že před platností nového zákona byla velmi důležitá sanace rodiny. Sociální pracovníci se snažili, aby děti, jejichž bezpečí a uspokojení potřeb byly ohroženy, nebyly odloučeny od rodiny, ale dostaly důslednější podporu ve svém rodinném zázemí. Když by v krajní nouzi bylo dítě odloučeno, měli by rodiče k dispozici zdroje, jak zlepšit své rodičovské kompetence a projít postupně procesem reintegrace rodiny. Ale po schválení zákona od roku 1997 se politika ochrany dětí proměnila a právě tento film se stal jedním z projevů veřejné kampaně proti těmto změnám.

## **Výsledky a diskuze**

### ***Postoj k rodičovství: zapomenutá emocionální pouta***

Nejvíce rozšířeným motivem v posouzení filmu, který se projevoval u mnohých respondentů (6), je utilitární pohled na rodinný život, význam rodičovství a citové vazby. Když odpovídali i na otázku, z čeho se skládá poučení filmu, říkají: „Že si uvědomil, že jenom láska nestačí“ (S8). Rodičovství je považováno za úkol: „... podstata věci, jestli to zvládne nebo nezvládne“ (S10). Málokdo dává přednost emocionálním vazbám a pokusí se tím odůvodnit nutnost podporovat rodinu i přes její neideálnost: „No, protože je tam velké citové pouto a znají se od narození Lucy, takže je tam velké citové pouto“ (S4), jiní na začátku souhlasí: „po té citový strážce, protože holka **dostává víc**, než ty děti tady těch našich rodičů, jo, takže kdyby to tady takhle mohlo fungovat, tak...“ (S3), ale pokračují úplným opakem: „On ji strašně miluje, což je bombastický a starat se o dítě není jen ho milovat. To je strašná zodpovědnost“ (S3), a rodičovský úkol se dokonce hodnotí jako osudový a velmi rizikový: „... kdo má děti a nemá děti, tak ví, co je to za **šílený starosti a všechno možný**“ (S3).

Další variantou utilitárního přístupu k emocionálním vazbám je jejich ztotožňování s účinným stylem komunikace s dětmi a dokonce speciálními schopnostmi: „... mně se líbilo jak on jakoby v podstatě, přesto, že tam neměl, nebo že tam byl na nějaké horní hranici, on **využíval hodně jako takový intuitivní styl**, který ho jako v podstatě vedl k tomu si tu jakoby, to, co ho přesahuje, představuje zajistit jakoby jinak, jo, takže si myslím, že to problém nebyl, to je třeba rozdíl s M-vou. Ta takovou **schopnost prostě nemá**“ (S11).

Respondenti navazují ohodnocení zdrojů rodičů na schopnost kontrolovat chování dítěte, jež se považuje za jednu z klíčových funkcí. Rodič by měl důsledně vést dítě správným směrem, což odůvodní jejich pohled na Sama jako neschopného, a proto pseudo-otce: „To je jako brácha se ségrou v podstatě to není táta, který dítě povede“ (S3), a přesně podle mínění respondenta Sam tu rodičovskou moc nemá – sociální pracovníce dal odůvodní svůj postup: „Tam dítě, který může být ohrožený v té rodině, protože táta na to inteligenčně nemá a jako, co, co ona mohla“ (S3). K upevnění postoje, že dobrý rodič je ten, kdo dokáže vést, slouží i porovnání filmové postavy se skutečnými klienty: „... no, ale pak když se děti začaly rozbíhat, zapalovaly byt a takový to, tak už to nešlo. Přesně do toho věku teď dospěly ty Š...a a P...k, ty z toho druhého vztahu a budou se asi taky odebírat...“ (S8). Tento postoj bezprostředně prokazuje souvislost posouzení rodičovství a představ o dítěti, u něhož klíčovou a obecnou charakteristikou zůstává potřeba kontroly.

Pohled na rodiče jako na univerzální servis vede také spíše negativnímu hodnocení situace, kdy rodič hledá pomoc v okolí: „on tu podporu jako využíval, jenom tohle nikde neřekl a pro účely toho soudu bylo i jakoby natrénováno, aby prostě jakoby naopak si tam trošku přisypal tu svoji polívčičku... Jinak to tam bylo v podstatě celou dobu, jenom to nazval na konci proměny.“ (S11). Neschopnost

samostatně zjistit, co potřebuje dítě, je dalším argumentem ve prospěch zasahování: „*Tak on to do těch sedmi let zvládnul. Jo, takže on nepotřeboval pomoct. On si ji vyžádal až tehdy, když mu řekli, že na to nestačí*“ (S2). Využití pomoci, jež se kryje snahou prezentovat se jako samostatný rodič, je důvodem k nedůvěře se strany odborníků. Ale i schopnost se přiznat svou omezenost a nutnost pomoci je brána jako projev slabosti: „*A na druhou stranu, on v tom závěru sám řekl, že to nezvládne. Žádal si pomoc té pěstounky. Takže...*“ (S1). Dlouhodobá podpora rodin je považována za projev neschopnosti rodiny, a dokonce i bezdůvodně za dražší strategii: „*Zařízení pro ty rodiny, který chtějí a neumějí... No, to já vím, že to nejde. Víš, co, potom? Říká se, ty ústavy a ty pěstouni cizí budou stát víc, než by stálo, kdyby se podpořily rodiny, který na to máji třeba citově, ale nemají na to materiálně. A podobně. Já myslím, že je to daleko dražší*“ (S3).

V souladu s utilitárním přístupem se respondenti dívají na rodičovství jako na souhrn služeb, nebo dokonce jako na univerzální servis ve prospěch naplnění potřeb dítěte, když popisují, jaká mají očekávání od rodičů: „*Tam bych viděla zatím, v tomhle věku, aby bylo prostě materiálně zabezpečený, fyziologicky, emočně, aby u toho otce chtělo být, aby tam bylo prostě bylo šťastný a spokojený. Tohle kritérium je pro mě důležitý*“ (S9). Trendu definovat rodičovství jako univerzální servis nasvědčuje i porovnání rodičovské schopnosti Rity a Sama, které zaznělo v komentářích třetiny účastníků výzkumu. Docházejí k závěru, že těmito filmovými postavami nebyly splněny závazky, když posuzují uspokojení potřeb jejich dětí v citové vazbě a v zajištění materiálních podmínek blahobytu dítěte: „*Ten film teď byl postavený v tom věku dítěte, kde to dítě bylo a tam si myslím, že ještě furt jakoby, nebylo to potřeba řešit, nebyl to ten hlavní problém (kognitivní vývoj – V. S.)*“ (S9). Budují z těchto potřeb dilema, ve kterém se projevuje jejich náhled na rodičovství jako na snahu zabezpečit potřeby dvojího druhu, i když v drtivé většině případu to nejde: „*Dva rozdílný světy, Sam – láska, cit, a tam materiálně, že jo*“ (S7). V případě ohodnocení rodičovských schopností Sama dávají přednost materiálním podmínkám, které nesplňuje: „*Pro mě by to zase bylo materiální zabezpečení toho dítěte v takový té fyziologický rovině, jestli má dostatek všeho, co má mít a pak jeho emoční vztah k tomu rodiči...*“ (S9). Jiní podtrhují nemožnost ohodnotit materiální podmínky: „*Ty jsou jasný, tam u té první otázky, to tam bylo, že jsou tam navázaný ty vztahy v podstatě tak nějak od začátku, tak z toho to asi vyplývá. Ale materiální, teda nevím, no*“ (S10). Z následujícího dialogu vyplývá, že pokus individualizovat přístup ve prospěch pružnější strategie podpory rodiny je blokován požadavkem na univerzální péči, již má uplatnit rodič:

S9: „*No, tak do sedmi let dítě potřebuje hlavně přijetí, empatii, lásku.*“

S3: „Samo sebou, že jde o výchovu **se vším všudy**, ale takový to citový zázemí a někdo další..., přesně, pak už potřebuje něco jiného.“

Na druhou stranu ale Rita podle mínění značné části respondentů neodpovídá kritériím psychické podpory a stability: „Tak ona hlavně měla svých mindráků strašnou spoustu, své problémy a tohle pro ni bylo svým způsobem takový balzám, protože tam na té druhé straně toho citu bylo daleko víc, než měla ona, že jo, nebo od manžela, její kluk neměl to, co měla ta holka, ty city“ (S3). Rodičovská láska se hodnotí jako zdroj, jenž stačí, či ne. Kdy jeden z respondentů zmiňuje, že Rita „nedodává lásku“ (S4), tento názor se podporuje: „Taky bych to tak vnímala. Že jí vlastně láska k tomu synovi schází“ (S8). Další respondenti se vyznačují pozitivním ohodnocením proměn v rodičovském chování Rity, které interpretují jako změnu priorit: „Ne, ona pochopila, že ten její syn potřebuje taky lásku, jako dává Sam své dceři“ (S2). Respondentka S1 přidává i další argument, že žena by si měla uvědomit, že úloha matky je důležitější než všechny ostatní: „Že vlastně krize v práci, krize v manželství není zdaleka tak důležitá jako vztah jí a syna.“ Očekávání odborníků od rodičovství jsou natolik velká, že to podporuje jejich představu o nutnosti obětovat úloze rodičovství veškeré další zájmy rodičů, zejména matky. Aplikaci dilematu „emocionální pouto vs. materiální podmínky“ se dá brát za připravenost odborníků identifikovat pouze nedostatky rodičovské péče nikoliv její potenciální zdroje.

Připravenost respondentů konstruovat konkrétní případ rodičovství přes toto dilema a všimnout si konkrétního rodiče jako schopného zvládnout jeden úkol, ale kvůli tomu propadnout u jiného, podporuje myšlenku, že odborníci mají tendenci hodnotit rodiče z pohledu deficitů a mezer. Tento závěr se projevuje v následujícím tvrzení ohledně skutečného případu střídavé péče: „Hele, vždyť já to teď vidím, a to je ženská, která má vzdělání, je pedagožka, má holku, která chodí do první třídy, tam jsem navrhovala střídavou výchovu, protože táta je schopný zajistit takový ty ostatní věci, miluje tu holku taky, máma, ta by jí měla na takový to hraní a vytváření, protože je přes tu výtvarku, ale když v pondělí nejde do práce, tak holka nejde do školy údajně, nevím. To je tady přesně jako pohrát si s tím dítětem, a pak to další, to už je moc nezajímá. A tady ten na to nemá jako dostatek v hlavě.“ – Respondentka poukazuje na to, že se jí jeden z rodičů zdá „méně schopný“, proto navrhuje model střídavé péče. A dále uvádí: „No, asi jo, ale ve znalečáku vylezlo, že je v pořádku, oba vyšli, že jsou v pořádku, ale je pravda, že znalečák už je rok starší, nebo tak nějak. Ale tam já jsem jí i navrhovala a i jsme to prodiskutovali, protože máma ji nechce, táta ji chtěl a jako tam jsem byla pro střídavou výchovu. A protože si myslím, že pro tu holku je to opravdu nejlepší šance, protože máma si s ní bude hrát, ale jak říkám, do školy ji nepustí...“ A dodává: „No, ona s ní jakž takž udělá úkoly, ale já vím, že u táty bude mít to, co jí u ní chybí zkrátka“ (S3). Když se rodičovství považuje za souhrn funkcí a úkolů, citová vazba není důležitým kritériem, což vyplývá z následujícího dialogu:

S2: „No, to tam ale neberou v potaz tu citovou vazbu mezi tím tátou a tou dcerou? Vůbec jako by je to nezajímalo.“

S2: „Vždyť je to vůbec nezajímalo. Ta citová vazba.“

Také reflexe vlastní praxe podporuje prioritu uspokojení potřeb nad emocionálními vazbami: „Když tady T. zmínil děti M...y, nebo tedy i L...a a V...a, jo, prostě všechny děti paní M...é byly odebrány vlastně kolem těch šesti, sedmi let. Pak už to **nebylo jenom o lásce**, fakt ona je má ráda a tak dále... dává najevo to přijetí“ (S8). Hodnota vztahů se ztotožňuje s jejich užitečností ve prospěch vývoje dítěte ve smyslu lepší socializace, sociálního úspěchu, loajality k požadavkům společnosti. Diskuze kolem úryvku z filmu, ve kterém Lucy odmítá číst slova, která nezná otec, ukazuje na tu ambivalentní úlohu lásky, kterou podporují respondenti:

S3: „Ona nečtla, protože to otec taky nečetl.“, dále k tomu uvádí: „Jo, to má T. pravdu, ona radši nečetla nějaká slova, protože to táta neumí, takže **v podstatě by vedle něj mohla do budoucna i zakrňt. Jo, víš co jako, hele...**“

S2: „Ona ho měla **natolik ráda, že ho nechtěla shodit nebo nechtěla ztrapnit**, já si myslím, že to určitě ne. Že by nezakrňla, to ne. To ona by to nějakým způsobem dohnala.“

S3: „Já bych se bála, že jo. Že ona by se pak možná už **ani nesnažila**.“

Tento dialog je jediným projevem snahy respondentů dívat se na situaci skrze city dítěte. Jelikož k lásce Sama k dceři se vyjádřil téměř každý, i přes to, že to neakceptují jako důvod podporovat další soužití, o lásku Lucy k otci nemluví téměř nikdo. Tento důvod ve prospěch zahrazení rodiny, který koresponduje se zásadou naslouchat mínění dítěte, zůstává mimo pozornost respondentů, i přesto, že všichni jsou aspoň deklarativně zastánci principu nejlepšího zájmu dítěte. Na situaci se ale v první řadě dívají z pohledu uplatnění potřeb. Připisují dítěti jen určité city vůči rodičům a předpokládají, že naštvanost nebo ostuda kvůli rodiči jsou zdrojem omezení dalšího vývoje: „Je to věc intelektu, ale kdy ona, to období, kdy si uvědomovala, že ten táta je jiný, že jsou jiní a vlastně ty momenty, kdy se za něj styděla. Na kolik jí támhleto mohlo v tom budoucím vývoji eventuálně nějakým způsobem ublížit“ (S1).

Utilitární pohled na emocionální vazby, který vede ke snížení jejich významu v rozhodování, nevnímání dítěte jako subjektu a jeho chápání pouze jako objektu emocionálních vazeb je navázáno na obecný přístup k dítěti a z toho vyplývající požadavky na rodiče.

**Postoj k vývoji dítěte: mléčná dráha do budoucnosti**

Tendence respondentů podceňovat emoce zejména dítěte se opírají o ideu mentálního vývoje směrem ke stoupaní úlohy kognitivních funkcí a klesání role emocí: „*Ale já si myslím, že jo, on jakoby do těch třeba pěti let tam ta emoční... tam to stačí, ale přesně o tom, co jsi říkala s tou M...u, o tom jsme se bavili stokrát, pak ale teda potřebuje to dítě už nějaký podněty, aby teda se rozvíjelo nějakým zájmovým způsobem, což si myslím, že on by do budoucna naplnit nebyl schopen*“ (S9). Přesněji se ta souvislost mezi prioritou kognitivního vývoje a zaměřenosti na ohodnocení situaci do budoucnosti projevuje v znehodnocení vzájemné lásky mezi rodičem a dítětem: „*Ano, pak už to není jenom o lásce, a o tom nahnání s tím dítětem, ale o tom dodržovat to*“ (S3). Respondenti sdílejí názor filmových sociálních pracovníků a odůvodňují nemožnost ponechat Lucy s otcem tím, že Sam není schopen zabezpečit vývoj dítěte do budoucnosti: „*No, ono spíš asi do budoucna. Protože teď on je plus mínus na úrovni s tou holčinou a pak už dál, nevím, jak to bude schopen zvládat nebo aby byl schopný to zvládat*“ (S3). Pokus podpořit rodinu je brán jako riziková strategie, které chybí citlivost ke změnám ve vývoji dítěte.

I přes to, že to není aktuální riziko, nedůvěra pracovníků ve schopnosti Sama jako otce funguje jako důvod ve prospěch odloučení dítěte: „*...mentální retardace je už sama od sebe handicap, zatímco ta inteligence, kdy ta může být různá, ty parametry člověk má, že jo. A tady si myslím, že je to extrém, akorát teda tady budu za stranu jiných, já bych postupoval striktně už od začátku*“ (S10). Zároveň další respondent dává předpokládaný vývoj situace do představy o ideálním: „*Že holka by se starala o tátu a vychovávala by tátu, nebo by mu radila, kdy se má umýt a takový. Což si myslím, že taky není pro dítě ideální*“ (S3).

Pokus ze strany jednoho z respondentů vyhnout se souvislosti budoucnosti dítěte a schopností rodiče, byl zmařen vědomím nemožnosti předvídat budoucí stav. „*Já si myslím, on by tu holku mohl' vychovávat sám klidně dál, ... A pak jenom otázka, jak by se ta věc vyvíjela, jestli ona by převzala rodičovský kompetence a zajistila by tu péči o tu rodinu, a pak na kolik by ji to nějak emočně, citově, deprimovalo, ale taky by ji to podle mě nemuselo ohrožovat vůbec. Podle mě je to téma otevřený tak, že v podstatě... že mě to jako velký problém nepřišel*“ (S9) – i přesto, že tento respondent částečně akceptuje význam budoucnosti dítěte jako kritéria v posuzování schopností rodičů, zároveň vychází vstříc emocionálním vazbám, a těmito argumenty podporuje flexibilnější přístup. Ale tento pokus se vylučuje s představou jiných o tom, že samostatnost dítěte není moc vítaná: „*Rodiče výchovně nezvládají dítě, má svoje hranice, samo diktuje, co bude dělat, jak se bude řídit jeho čas a taky, že jo, vyrostou...*“ (S4).

Proti zidealizované postavě Lucy ve filmu respondenti stavějí svou zvláštní zkušenost, z níž se buduje průměrná představa o průběhu vývoje dítěte: „*Já jsem tady z praxe zažila dost ... Jo, takže pro mě je*

to (*film – V. S.*), **krásná pohádka**, ale v tom reálu **většinou to vždycky**, se to vylíhne už před pubertou, kolem deseti let“ (S1). Někteří z respondentů se vyznačují nejen tím, že aplikují představu o průměrném dítěti, což je samo o sobě bariérou individuálního přístupu, ale zahrnují do té průměrné představy negativní vlastnosti: „On hlavně v támhletem filmu měl kliku, že holka je výjimečně inteligentní. Víš, co protože kdyby to bylo naprosto průměrný dítě, tak si ani samo nepůjde vyčistit zuby, ani si samo nic nepřečte, protože proč, když to tatínek neumí“ (S3), a tím ta představa nejen stigmatizuje děti, ale i určuje proces výchovy jako postupné zbavení těchto projevů směrem k zodpovědnému chování v souladu s očekáváním od dítěte, které se vyvíjí směrem k většímu začleňování do společnosti. Když se podporuje názor na dítě jako subjekt vyžadující kontrolu a neustálou výchovu, ve filmu vybudovaná strategie sdílení starostí o výchovu Lucy mezi pěstouny, Samem a dalším okolím se hodnotí jako nerealistická a zkreslená: „Ale jak byl ten závěr toho filmu, tak to vypadalo, že to bude do budoucna fungovat, protože tam budou fungovat nějaký pěstouni, paní támhle advokátka, že tam bude fungovat táta, tak jak funguje a ty ostatní mu s tím pomůžou, ale to jen podle závěru toho filmu. Jak by to doopravdy fungovalo“ (S3). V souladu s představou o rodičovství a vývoji dítěte se konstruuje úloha odborné pomoci. Rodičovství patří normalitě, do které podle respondentů Sam nepatří: „Protože asi já, on si asi moc neuvědomuje, co bude“ (S3). A právě pracovník sociálně- právní ochrany dětí naopak tu představu má a považuje ji za normální: „My máme širší souvislosti“ (S1).

### **Postoj k své práci: nenápadný půvab libovůlí**

Klíčovým prvkem v konstruování své odborné pozice pomáhajícím pracovníkem je představa o klientovi a jeho problému. Výzkum svědčí o tom, že respondenti se řídí pouze faktem handicapu, pro mnohé respondenty zůstává postižení klíčovou a skoro i jedinou závaznou vlastností v plánování zasahování: „... to je otázka v tom reálu, když odmyslím pohádku, jestli skutečně ten člověk s nějakým handicapem, mentálním, **je jedno jakým**, je schopen přijímat pomoc, je schopen ji vyhledat a je schopen ji akceptovat“ (S1). Přesné definování poruchy Sama je považováno za dostačující v ohodnocení jeho schopností a dovedností: „Já bych si možná ze začátku chtěl vůbec ujasnit jednu věc, jo. Protože ono se tam sice operovalo s pojmem „mentální retardace“, ale poměrně ty znaky pro mě měly spíš autistické poruchy, což jako nemusí být jako hned mentální retardace. Někdo, kdo prostě má nějakou autistickou poruchu z toho spektra, tak nemusí být nutně jakoby inteligenčně mentálně retardovanější a za bé, pro mě jako to, pro mě je asi důležitější sociální inteligence, než jako inteligence běžná, o to zajištění té péče o rodinu. Takže já osobně bych chtěl mít poměrně jasno, na začátku v tomhle“ (S11). Většina respondentů definovala poruchu postavy v pojmech zdrojů a jejich omezení: „Ale rozdíl je mezi inteligencí a mentální retardací, v podstatě. Ten otec má v podstatě snížený intelekt...“ (S10). Ten fakt, že stejný typ poruchy se charakterizuje větší diverzitou v projevech, není

akceptován, a individuální vlastnosti Sama, jež nekorespondují s představou o handicapu, se hodnotí jako filmová iluze: „... mě ta filmová role, Sama jako sošku, byla trochu nevěrohodná, protože on byl sice jakoby autista, nebo měl autistický prvky, ale byl ochotný přijímat názory někoho jiného“ (S1).

Další dialog prokazuje tendenci podceňovat možnost kompenzace u lidí s mentálním postižením:

S10: „No, myslím, že autismus není o inteligenci.“

S3: „Ale víš, co, tam to nebylo jasně, jestli je to autismus nebo nějaký opoždění.“

S8: „Dá se vůbec autismus nějaký léčit nebo ovlivnit?“

S1: „No, ovlivnit asi ne.“

S3: „Ale ovlivnit se to asi musí přece nějakým způsobem, aspoň trochu.“

Další respondent pokračuje v odůvodnění souvislosti diagnózy a schopnosti, a navíc srovnává rizika výchovy rodičem s postižením a rodičem se závislostí: „To byl i jeden soud, ... nedávali dítě do péče handicapovaným rodičům, protože magistrát k tomu měl velké výhrady, ..., byli to speciálně paraplegici z ...-, že je chtějí proto, aby se o ně měl jednou kdo postarat. Jo, a že ty děti pak těžce nesou, že mají ty rodiče jiný a že chtějí jít do náhradky, kde budou mít ty zdravý rodiče, který se nebudou lišit a který tu výchovu budou zvládat, protože je tam velká pravděpodobnost, že už ty děti budou v něčem problematický, že jo, stejně jako děti matek feťaček s různými problémy“ (S1).

To svědčí o velké připravenosti odborníků hledat nějaký integrační faktor, který zůstává těžko zvladatelným a patří osobnosti klienta, nikoliv prostředí anebo tomu, co se dá ovlivnit a čeho se dá zúčastnit. Takový faktor legitimizuje nejen odloučení dítěte a marnost spolupráce s rodičem, ale zároveň osvobozuje pomáhající pracovníky od úkolu hledat zdroje v prostředí kolem rodiče. Jediná funkce, která zbývá odborníkům, je monitorování, a k tomu se přiklání dost respondentů, když odpovídají na otázku, za jakých podmínek i rodič s mentálním postižením může být spolu s dítětem: „Je pravda, že je mentálně postižený a žijící mimo ústav sám, kde není pod dohledem, což když opustil ústav, tak by tam měla být nějaká kontrola“ (S6). Navrhuje se kvaziústavní péče jako varianta, která spojuje kontrolu a podporu: „To jsou viz naši V...i, který bydle v chráněném bydlení, že jo a jsou pod dohledem...“ (S1), anebo ukazují na nutnost přítomnosti třetí osoby: „Takový otec by u nás mohl mít svého opatrovníka třeba...“ (S8).

Simultánně se respondenti dívají na účast nejbližšího okolí buď jako na náhradu rodičů (což snižuje význam rodičů), nebo jako na další zdroj rizik. Když odpovídají na otázku, jakou úlohu má okolí v případě Sama a Lucy, více než třetina sděluje následující názor: „Obrovskou. Kde nefunguju rodiče,

*tak aspoň, že funguje tohle. Tam už by musela být ta širší rodina... Otec by byl na cit, ostatní na péči“ (S3). Ale drtivá většina se vyznačuje různými projevy nedůvěry k prostředí kolem Sama a Lucy. Například jeden z respondentů si myslel, že ne sousedka, ale příbuzná se stará o Lucy a Sama: „překvapeně: Tak to byla sousedka?! Já jsem myslela, že to byla nějaká přízeň, nebo co. Protože ta, kdyby na ně dohlížela, tak by to fungovalo docela dobře, že jo“ (S3). Jiní hodnotí její snahu pomoci jako zvláštnost a dokonce i nějaký projev abnormality, což je bráno jako důvod odloučení dítěte: „A chceš mu prostě nechat dítě v takových situacích, protože to prostě zvládal tím, že mu apatická sousedka říkala, co má dělat, a kamarádi, mentálové, prostě taky“ (S10). Prakticky jednomyslně se okolí hodnotí jako neschopné řešit úkol péče o dítě: „Ty kamarádi jsou na tom možná ještě hůř“ (S10). Schopnost neformálních sítí pomoci rodině podle odborníků záleží na existenci lídra: „Já si myslím, že kdyby v té skupině byl někdo schopnější, že by to fakt mohlo fungovat, no, úplně v pohodě. Lepší třeba než nějaká rodina“ (S6). A když neformální síť nemá vůdce, působí nestabilně: „Tam zase jediný schopný byl ten, co měl zase pocit, že ho všichni sledují. FBI a podobně“ (S3). Následující dialog prokazuje úzkou souvislost mezi nařízením dohledu nad rodinou a postojem jejího okolí k ní:*

„No, já bych tam mrskla soudní dohled“ (S8).

„No, jo soudní dohled, to by muselo být každý týden, vid'. Ale já si myslím, že tady by to fungovalo pod taktovkou sousedky“ (S3).

„Ale pozor, soudní dohled je tak myšlený. Přesně podle potřeby. Otázkou je, jestli tam něco takového vůbec mají. A jestli to tam vůbec někoho zajímá, tam si víceméně dělají kariéry na těch právnických akcích“ (S10).

Právě dosažení rovnováhy mezi nutností kontrolovat a podporovat ovlivňuje postoje respondentů k postavě právničky Rity – která ve filmu uvádí onen alternativní přístup k zasahování do rodinného života, jenž se považuje za hnací sílu transformace sociálně-právní ochrany dětí (Tickly, Barrett 2011). Rozbor tvrzení respondentů prokazuje různorodé způsoby snížení významu tohoto přístupu. V první řadě zazněla nedůvěra k důslednému protikladu přístupu Rity a sociálních odborníků, který se vypracoval ve filmu: „A hlavně jako klasik, jestli sociální pracovnice má takových dětí na starosti víc, advokátka si může piplat své dva, tři případy, tak je to to jiný. Nevím, no“ (S3). Také respondenti podtrhli zkreslenost protikladu „dobré právničky“ a „zlých sociálních pracovníků“: „... třeba (ve filmu – V. S.) nelíbilo, že to bylo zacílený na ten obecný názor, že ty sociální pracovnice jsou ty, který rvou ty děti z náruče rodičů“ (S7).

Další variantou podcenění alternativního přístupu je de-profesionalizace postojů Rity: mnozí respondenti je považují za neprofesionální, ale lidské: „A protože ona by ten náhled v životě, za těch, tak jak byla prezentovaná na začátku, nikdy prostě nedostala do okamžiku, kdyby prostě intuitivně nějakou situací přesně jako nevyhodnotila, že ne, já se mu prostě budu věnovat zadarmo, že jo“ (S11). Proměna postojů Rity se definuje směrem od chladné právničky k citlivé ženě: „Na začátku byla opravdu právník... třeba porozuměla tomu jemu světu, už se ho nebála, nebo prostě, uměla se na to dívat jeho očima pak“ (S8). Na otázku „Jakou změnu v Ritině životě vnímáte jako tu největší, ke které díky tomu, že zastupovala Sama, došla?“, odpovídají následovně:

„Změna v roli matky“ (S4).

„Trochu přehodnotila ten život. Změna hodnot, přesně“ (S3).

„Že ona si uvědomila, že jak je ten vztah k synovi důležitý. Došla k tomu uvědomění až přes ten, přes to, když viděla ten vztah toho Sama s tou Lucy“ (S9).

Ale současně s posouzením změn v postojích Rity směrem k lidštějšímu pohledu na život respondenti podporují i obecnější názor na významný vliv osobního pohledu na rozhodování: „A to je zase o preferencích hodnot každého člověka, protože když to bude posuzovat člověk, který má hodnotu zdraví a spokojený život, tak se nebude chovat tak, jako člověk, který bude mít ambice ve vzdělání, dosažení nějakých výsledků, tak ten v životě nebude souhlasit s tím, aby dítě vychovával retardovaný člověk, mentálně, že jo“ (S9). A toto tvrzení prokazuje i připravenost pomáhajících pracovníků posuzovat osobní postoje jako vyhovující a nevyhovující úkolu sociálně-právní ochrany dětí. Taková struktura postojů může být brána jako nacházející se na pomezí autoritativního až libovolného přístupu, což částečně vysvětluje příklon značného počtu respondentů k ústavní péči jako vhodné variantě řešení situace.

Většina respondentů podporuje ústavní péči buď pro Sama, Lucy, nebo dokonce pro oba dva, jako jedinou možnost řešení situace. Klíčovým bonusem ústavní péče zůstává možnost důsledné kontroly: „Já bych tam udělala znalečák a pak hned ústavku“ (S9). Ironický pohled na nové opatření ve prospěch minimalizace umístění do ÚP se projevil v další diskusi:

S3: Ještě předtím případová konference.

S7:jo, nezapomeň na případovou konferenci.

Ústavní péče se považuje za „jedinou a skutečnou“ možnost řešit problém: „Zbaven už byl dávno, co byl v ústavu a to dítě by šlo do nějaké adopční rodiny, hned po porodu“ (S10), i přesto, že téměř všichni ji definují jako nevyhnutelné zlo a vidí v ní velké riziko pro vztahy rodiče a dítěte: „... asi opravdu by bylo ideální to chráněný bydlení, nebo tak něco, protože připravit ho o to, aby byl táta takové holčiny, nemít takového tátu, to by bylo neštěstí, že jo pro ni. Ale určitě by to chtělo širokou velkou podporu, a aby to mohli zvládat nějakým způsobem“ (S3).

## **Závěr: přízrak inkluzivních postojů**

V teorii a praxi inkluze se vyvinuje v soupeření dvou základních strategií její legitimizace, jedná se opírá na ideji lidského kapitálu a druhá - lidských práv. Jednou z možných variant srovnání obou linií argumentů je akceptace rozsáhlejší škály životních stylů a připravenost odborníků počítat s tím, jaký styl rodičovství a jaké hodnoty volí rodič, z něhož se stává klient sociálních služeb. Otevřenou otázkou je však cíl a funkce pomáhajících specialistů v rámci inkluze. Pokud se předchozí zaměření na kontrolu rodičů považuje za nedostatečně podporující inkluzi, ne)plná představa o tom, jak transformovat úkol monitorování rodin směrem k citlivějšímu přístupu a kombinovat kontrolu s podporou zůstává jedním z klíčových bariér navázání spolupráce mezi rodiči a službami.

Srovnatelně s odborníky dalších zemí, čeští pracovníci OSPODů aplikují komplex postojů, v jehož rámci argumenty pro striktnější zasahování do soukromí a autonomie jsou podpořeny určitým pohledem na rodičovství a vývoj dítěte. V komentářích mnohých respondentů se dá rozpoznat velmi stabilní komplex, který sjednocuje utilitární přístup k rodičovství, soustředění se na vývoji dítěte do budoucnosti s odůvodněním nutnosti kontrolovat rodiny v rizikovém stavu a odlučovat dítě od takové rodiny. Snaha těchto specialistů vybudovat kolem rizikových rodin dlouhodobou strategii omezuje flexibilitu odborníků a nutí je volit ústavní péči, i když drtivá většina má představu o její negativním dopadu na vývoj dítěte a jeho vztahů s rodiči. Tento komplex postojů funguje jako bludný kruh, v němž se přísné požadavky na rodiče posilují prioritou kontroly nad dětmi, a dohromady přispívají k odůvodnění libovolných strategií zásahů do rodinného života. Základem pokusů některých respondentů tento kruh prolomit je podpora emocionálních vazeb. Tyto pokusy ale narážejí na pohled majoritní části respondentů na tento postoj jako na neprofesionální. Požadovaná pluralizace pohledů na rodičovství a dětství by se měla ve velké míře opírat o systematizovanou revizi teoretických základů a šíření mezi praktiky současných teorií vývoje dítěte a účasti rodičů na základě složitější představy o úloze dětství.

## **Seznam použitých zdrojů**

- Bauman, Z (2008) *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty*. Academia: Praha
- Cliford, D., Burke, B. 2004. Moral and profesional dilemmas in long time assesment od children and families. *Journal of Social Work*. 4, . pp. 305 – 321.
- Cushing, G., Ggeenblatt, S. 2009. Vulnerably to Foster Care Duff After the Termination of Parental Rights. *Research on Social Work Practise*. 19, 6, pp. 694 – 704.
- Dickens, J.(2008) Welfare, Law and Managerialism: Inter-discursivity and Inter-professional Practice in Child Care Social Work *Journal of Social Work* January 8, 1: 45-64
- European Court of Human Rights. *Case of D.H. and others v. The Czech Republic*. Judgment. Strasbourg, 2007 // [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83256#{"itemid":\["001-83256"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83256#{)
- Folbre N. (2008) Valuing children: Rethinking the economics of the family. The USA, New York, Business & Economics
- Forsberg, H., Vagli, A. 2006. The Social Construction of Emotions in Child Protection Case – Talk. *Qualitative Social Work*, 5, 9. pp. 9-31
- Glad, J (2006) Cooperation in a child welfare case: a comparative cross-national vignette study, *European Journal of Social Work*, 9:2, 223-240
- James, A (2011) 'To Be (Come) or Not to Be (Come): Understanding Children's Citizenship' *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 633:1, 167-
- Kelly M., Jones S., Wilson V., Lewis P. (2012) How children's rights are constructed in family care: a review of the literature *Journal of Child Health Care* 16 (2): 190-205

Lee N (2005) *Childhood and Human Value: Development, Separation and Separability* Maidenhead: Open University Press/McGraw-Hill Education

Pickering D., Busse M. Disabled Children's Services: How Do We Measure Family-Centred Care? // *Child health care*. 2010. Vol14, No2, pp. 2000–2007.

Rychlík, D. (2008). Jak se změnila činnost sociálních pracovníků v sociálně-právní ochraně dětí? *Právo a rodina*, 05, 16-18

Scott, J (2012) *Two Cheers for Anarchism: Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity, and Meaningful Work and Play USA*: Princeton University Press

Thomas G., Loxley An. *Deconstructing Special Education and Constructing Inclusion*. New York: Open University Press, 2007

Tickly L., Barrett A. Education Quality for Social Justice Social Justice, Capabilities and the Quality of Education in Low Income Countries. *International Journal of Educational Development*. 2011. Vol.31, No1, pp. 3–14.